

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

НОДИРА АФОҚОВА

ЖАДИД ҒАЗАЛИЁТИ

**Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2005**

Ушбу рисола жаид ғазалиёти таҳлилга бағишланган бўлиб, унда ўтган аср бошларида ғазал мазмуни ва шакли ичида кечган ўсиш-ўзгаришлар мисолида миллий шеърятимизда, умуман, жанрлар трансформацияси, жанрларнинг янгиланиши масалалари хусусида илмий баҳс очилган. Рисола адабиёт фани мутахассислари, бадиий адабиёт ихлосмандлари ва кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор
Баҳодир САРИМСОҚОВ

Тақризчилар:
филология фанлари доктори, профессор О.САФАРОВ,
филология фанлари номзоди Д.РАЖАБОВ

I SB № 5 – 648-03211-0

© Ўзбекистон Республикаси
ФА “Фан” нашриёти.
2005 йил

К И Р И Ш

Ўтган аср бошларида майдонга чиққан жадид адабиёти миллий маданият тарихида «қутадғу билик»дан бошлаб то XIX аср охири – XX аср бошларигача давом этган адабиётдан сўнг Янги бир даврни бошлаб берди. Бу янги даврда миллий адабиётимизда проза, драма вужудга келган бўлса-да, шеърият, барибир, етакчи соҳа бўлиб қолаверди. Жадид адабиёти – анъана ва янгилик кесишган чорраҳада майдонга келган адабиётдир, дейдиган булсак, эскилик ва янгилик айнан ш е ъ р и я т д а рўбарў келди; янгилик шеъриятда эскилик ичидан туғилиб келди; айнан шеъриятда эскилик ўз умрини яшаб бўлган ҳодиса сифатида, янгилик куртак ҳолида - *ҳали барқарор бўлмаган сифатлар* билан намоен бўлди.

XX аср бошлари шеъриятидаги янгиланиш, энг аввало, мазмунда кўзга ташланади. Жадид адабиёти – мазмунан буткул янги адабиёт бўлди. Мазмуннинг бу янгилиги мазмуннинг ўзгарганлиги, кенгайганлиги; адабиётни тапвикоҳат воситаси сифатида тушуниш; реал ҳаётга яқинлашиш; анъанавий образлар мазмунининг ўзгариши; умуман, образлар системасининг кенгайиши; халқ жонли тилига яқинлашиш, соддалашиш кабилар билан характерланади. Аммо бу янги мазмун анча вақтгача эски шаклларда – аруз ва анъанавий жанрларда ифода этилди. Бинобарин, жадид шоирлари то 20-йилларга қадар айрим сарбаст, халқ кўшиқлари йўлида ёзилган шеърларни истисно қилганда, асосан, ғазал, маснавий, рўбўй, қитъа, таржеъбанд, таркиббанд, мусаммат сингари анъанавий арузий жанрлардан фойдаландилар. Янгилашган мазмун бу жанрларнинг шаклий жиҳатларини ҳам аста-секинлик билан ўзгартира бошлади, бошқача айтганда, айнан муайян адабий ҳодисанинг ичида шу адабий ҳодисанинг инкорини тайёрлаган жараёнлар бошланди. Ушбу рисолада ғазал жанри ичида кечган ўзгаришлар мисолида ўтган аср бошларида жанрларнинг эволюцион тарздаги янгиланиш жараёни кузатилади.

ЖАДИД АДАБИЁТИДА ИШҚИЙ ҒАЗАЛЛАР

Ғазал назарияси, унинг муайян тарихий даврлардаги, муайян ижодкорлар адабий меросидаги ўрни, ўзига хослиги адабиётшунослигимизда атрофлича ўрганилган¹. Бугун биз «универсал» деб ҳисоблайдиган, рус адабиётшунослигида «стихотворение» деб аталадиган «махсус исм билан аташ қийин бўлган хилма-хил шеърлар» (Белинский) вазифасини мумтоз адабиётда ғазал бажарган десик хато қилмаймиз (бу, хусусан, Навоий даври ва Навоийдан кейинги давр адабиётига хос). Бу вазифани, адабиётшуносларнинг таъкидлашларича, ғарб адабиётида сонет бажарган. Шарқ поэзияси жанрлари ҳар қанча ранг-баранг бўлмасин, айнан ғазал жанри кенг тарқалган. Ҳажмда нисбатан ва вазнда мутлақ эркинлиги, мавзу қамровининг кенглиги, яккақофия орқали композицион уюштирувчанлик ва ритмни қуюқлаштириш имкониятининг мавжудлиги – ҳуллас, қисқа муддатли ҳис-туйғулар ифодасига асосланган лирик асар учун ҳар томонлама қулайлик ғазалнинг кенг тарқалишига асос бўлган. Проф. Э.Рустамов форс-тожик адабиётида ғазал дастлаб халқ оғзаки ижодидаги ишқий қўшиқ ёки ишқий шеър асосида пайдо бўлганлигини қайд этади². Брагинский фикрича эса, «ғазал» атамаси ва ундаги яккақофия Ўрта Осиё араблар томонидан истило қилингандан сўнг пайдо бўлган³. Эҳтимол, ғазал фольклордаги «универсал» жанр ўрнида пайдо бўлганлиги сабабли ҳам аруз ҳукмронлиги даврида кенг тарқалган, шу вазифани бажарган ва ўз ўрнини кейинчалик - XX асрда яна ўшандай жанрга бўшатиб берди.

¹ Постров О. *Ўзбек адабиётида ғазал*. – Тошкент: 1972; Исоқов Ё. *Навоий поэтикаси*. – Тошкент: Фан, 1980; Рустамов Э. *Ўзбекская поэзия в первой половине XV в.* – М.: Издательство Восточной литературы, 1963.

² Рустамов Э. *Ўзбекская поэзия в первой половине XV в.* – С. 48.

³ Брагинский И. *О возникновении ғазели в персидско-таджикской литературе // Советское востоковедение*. – 1958. - № 2. – С. 94.

XX аср бошлари — адабиётимизнинг ғазал энг кенг тарқалган сўнги даври бўлиб қолди. Жаҳид ғазалиёти ўзининг мазмун-мушаррижаси, композицион қурилмаси, бадиий-тасвирий воситалари билан ўзбек ғазалчилиги тарихида алоҳида босқични ташкил қилади.

Жаҳид шеърятини, жумладан ғазалларини аввало мазмун-мушаррижасига кўра қуйидаги уч катта гуруҳга ажратиш мумкин: а) ишқий ғазаллар; в) маърифий ғазаллар; с) ижтимоий ғазаллар.

Таъкидлаш керакки, жаҳид шоирларининг деярли барчаси ўз ижодини ишқий ғазаллар ёзишдан бошлаганлар. Жаҳидизм ҳали яхлит таълимот сифатида шаклланмаган ва бу шоирлар жаҳидизм йўлини тутмаган XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида улар ижодининг асосини ишқий шеърлар ташкил қилганлиги табиий бир ҳол эди. Адабиётнинг мазмунини ўзгартира бошлаган маърифатпарвар-демократ шоирлар ижодида ҳам бу пайтда ҳали ишқий шеърлар салмоқли ўринни ташкил қилар эди. Аммо ишқий мавзу жаҳид шоирлари ижодининг асосан дастлабки босқичигагина хос бўлиб қолди. Ҳамзанинг ошиқона шеърлари «Девони Ниҳоний»дангина ўрин олди; Сиддиқий-Ажзий «жаҳид бўлушлук ила» ишқий шеърларини ёндириб ташлади; «Абдулла Авлоний поэзияси билан танишар экансиз қизиқ бир ҳолга дуч келасиз, унда бирорта ишқий шеър йўқ. У ижтимоий муаммоларни, эл-юрт ғамини муҳимроқ билади»⁴, умуман, шоирнинг «бизга маълум шеърлари 1905 йилдан кейин ёзилган»⁵ бўлиб, улар асосан, ижтимоий, танқидий-ҳажвий шеърлардир; Сиддиқий-Хондайлиқий «поэтик меросининг салмоқли қисмини ҳажвиёт ва ижтимоий-сиёсий шеърлар ташкил қилади»⁶;

⁴ Авлоний А. Тошкент топши. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. — 15-бет.

⁵ Авлоний А. Таълиқан асарлар. Икки жилдиқ. I жилд. — Тошкент: Маънавият, 1998. — 5-бет.

⁶ Сиддиқий-Хондайлиқий. Таълиқан асарлар. — Тошкент: Маънавият, 1998. — 11-бет.

«10-йилларга келиб шоир (Камий – Н.А.) ижодига маърифий ва ва миллий туйғулар уйғунлашиб кетади. Ишқий мавзудаги анъанавий шеърлар деярли учрамайди. Энди шеърятнинг, умуман, адабиётнинг вазифаси бошқа эди. Шундан, бу даврдаги Камий шеърляти, асосан, икки: миллий-маърифий ва ижтимоий мавзуда»⁷.

Ғазал композицияси, бадиий-тасвирий тўқимасига хос бўлган анъанавий белгилар асосан ишқий ғазалларда намоён бўлди. Бундай ғазалларда маъшуканинг бевафоллиги, зулмкорлиги, ҳижрон аламлари, ишқ машаққатлари тасвири, маъшукга гўзаллиги васфи, маъшукка илтижо мотивлари асосий ўрин тутди, улардан мумтоз лириканинг романтик руҳи уфуриб туради; айни айтда уларда қисман бўлса-да, висол лаҳзаларининг шукуҳли ойлари ҳам қаламга олинди. Бундай ғазалларда ўн асрлик мумтоз адабиётимизда бўлганидек, бадиий маҳорат масаласи бош ўринда турди. Ошиқ-маъшук-ағёр учлиги билан боғлиқ доимий-мавзу мазмуннинг оҳори тарзда ифода этилишига диққат қаратилди. Анъанавий тимсоллар (янги талқинларда), анъанавий тасвир усули, анъанавий структура ишқий ғазалларнинг бош хусусияти бўлиб қолди. Жаҳид ишқий ғазалиётида:

Сен гулсану гулшанида васфинг,

Мен ўйлаки беҳуд андалибо⁸

Ҳазажи мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф

Ёки:

Бекасу беҳамдаму беёрлиғдин, дўстлар,

Йиғламайму ҳолима кўз ёшими дарё қилиб⁹;

Рамали мусаммани маҳзуф

Ёки:

Мендек киши бўлмасун тан ёраву дил пора,

Мужгонлари ўқидан, қошларини ёсидан¹⁰;

Ҳазажи мусаммани ахраб

⁷ Камий К. Дилни обод айлангиз... - Тошкент: Милънавият, 1998. – 7-бет.

⁸ Сидқий-Ҳонданлиқий. Тонланган асарлар. – 47-бет.

⁹ Ўша жойда.

¹⁰ Камий К. Дилни обод айлангиз... - 42-бет.

Ёки:

Очилибму наргислар сабзалар аросида
Икки даври мужгонинг ичра чашми фатгонлар¹¹, -
Ҳазажи мусаммани аштар

сингари анъанавий тасвирлар билан бир қаторда
кутилмаган, китобхонда катта завқ уйғотувчи тошилмаларни
ҳам учратиш мумкин.

Ваҳ, бу на қатиг ишдур, васлингда бўлуб бир дам,
Хусунгга боқолмасман ағёрни ҳаросидан¹², -
Ҳазажи мусаммани ахраб

деб ёзади Камий.

Ишқий ғазалларда, одатда, ошиқнинг ағёрга нисбатан ҳаваси, ҳасади ҳақида сўз борар эди. Юқоридаги байтда эса бу икки рақиб ўртасидаги бошқа бир муносабатни – ошиқнинг ағёр олдидаги қўрқувини кузатамиз. Аммо ғазал байтлариаро детерменистик алоқа заифлигидан ундан олдинги байтларда бу қўрқувнинг сабабларини, кейинги байтларда эса тадрижи ё оқибатларини кўрмаймиз. Байт ишқ изтироблари, маъшуқа васфи билан тўйинган байтлар силсиласидаги мустақил, ўзига хос навбатдаги ҳалқа бўлиб қолаверади. Бу ҳалқалар, Навоий ғазалиётида кузатилганидек¹³, сабаб-оқибат муносабати билан зич боғланмаганидан, ҳар бир байт ишқ манзараларидан сўз очувчи нисбатан мустақил миниатюр лавҳалар тарзида намоён бўлади. Айни пайтда юқорида келтирилган байт анъанавий учлик доирасидаги янгича муносабатни ифода этганлиги билан диққатни торғади. қуйидаги байтларда эса ошиқ-маъшуқа муносабатининг янги қирраси акс этган:

Раҳм ила боқмағонда мен телбасига ул шўх,
Дерман кўнгилга, сабр эт, ҳоло у ёш бола¹⁴.
Ражази мусаммани мухаллаъ

¹¹ Ибрат. Ажзий. Сўфизода. Таълиқан асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 47-бет.

¹² Камий К. Дилни обод айлангиз... - 42-бет.

¹³ Қ.: Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси.

¹⁴ Сидқий-Ҳондайликӣй. Таълиқан асарлар. – 40-бет.

Ўзгал дилбардан илтифот кўрмаган лирик қаҳрамон ўзига тасалли беради. Боланинг ноўрин хатти-ҳаракатлари баъзан унинг ёши сабаби билан кечирилгани, вақт ўтиши билан бу камчиликлар тузалиб кетишига умид боғланганидек, ошиқ ҳам фурсатдан умидвор. Мазкур байтда ошиқликнинг яна бир қирраси, умидворлик кўйининг, аҳтимолки, минг биринчи йўли бадий илкишоф этилган.

Сидқий-Хондайлиқий дидактик ғазалларининг бирида янги талаб билан чиқади. Унингча:

Ёр дамсоз агар бўлмаса сен бирла соз,
Кетмаса ул нари, сан қочибон андин нари кет¹⁵.
Рамали мусаммани махбуни маҳзуф

Юз йиллар давомида ёрнинг зулмкорлиги, бепарволиги, бевафолиги билан мураса қилиб келган лирик қаҳрамон — ошиқ учун ишқ энди шунчаки ҳиссий-романтик ҳодиса эмас, у ёрнинг ўз илтилишларига, фикру ўйларига, қалбига дамсоз, ҳамнафас бўлиши тарафдори. Маслагу муддао йўли сендан айру бўлган маҳбубадан нарироқ юриш, қочиш маъқулроқ. Бу, бир тарафдан, Сидқий-Хондайлиқий лирик қаҳрамони руҳий дунёсининг ранг-баранг жилваларидан; иккинчи тарафдан, адабиёт майдонида ғоявий дастури аниқ бўлган ижодкор-жадиднинг барча ҳаёт ҳодисаларига шу дастур нуқтаи назаридан муносабат намоён этишидан далолатдир. Бу лирик қаҳрамоннинг «шахсияси кўп қиррали. Бу одатдагидек ички дунёси мураккаб, илғор дунёқарашли, ... ўз миллатини Европанинг маърифатли халқлари қаторида кўришни орзу қилган инсондир»¹⁶.

Маъшуқа чехрасининг ойга нисбати «қутадғу билиг»дан бошлаб мумтоз адабиётнинг деярли барча намояндалари ижодида бениҳоя турфа товланишларда намоён бўлган. Камийда эса бу нисбат қуйидагича:

¹⁵ Уша манба, 51-бет.

¹⁶ Каримов Э Развитие реализма в узбекской литературе. — Т.: Фан. 1975. — с. 29.

Касб айлаганидек ой кун нурины ҳар доим,
Кун нурины касб айлар ҳуснини зиёсидан¹⁷.

Ҳазажи мусаммани ахраб

Ой қуёшдан нур олади, бу – илм-фаннинг хулосаси.
қуёш эса маъшуқа ҳуснининг зиёсидан дурахшон, бу –
шоирнинг хулосаси. Демак, бутун оламнинг мунавварлиги
маншай-маъшуқада. Камий анъанавий таъбиҳ заминида
киёсни тадриж-муболага усулида қутилмаган қирраси билан
зоҳир этади, бунда реаллик романтика билан боғланиб-
алмашииб кетади.

Таъкидлаш жоизки, бу каби оригинал топилмалар
нисбати жаҳид ишқий лирикасида катта эмас. Масала,
модомики, анъанавий мазмунни янги либосларда ифода
этиш – бадний маҳорат муаммоси тарзида қўйилар экан,
жаҳид ишқий лирикасида кўпроқ доимий тасвир-
тимсолларнинг пассив такрорини, баъзан эса бир-бирини
ёки ўз-ўзини такрор этилганини кўриш ҳам мумкин.
Жумладан, Сидқий-Хондайлиқийда:

Субҳваш яқо йиртиб, йиғлабон жамол истаб,
Айларам бу боисдан нола ҳар саҳар иншо¹⁸;
Ҳажази мусаммани аштар
Орази хаёлида субҳваш яқо йиртиб,
Кўз ёшим каби ямғур тўкмагай саҳоб асло¹⁹.
Ҳазажи мусаммани аштар

Камийда:

Этгум дуолар туну кун, ҳақ айласун умринг узун,
Ҳам кўрмасун ҳуснунг завол, кўрмай сени армондаман²⁰;
Ражази мусаммани солим
Этсун худо умринг узун, ҳам давлатинг андин фузун,
Тинмай тиларман туну кун, бўлсун дуолар мустажоб²¹;
Ражази мусаммани солим

¹⁷ Камий К. Дилиш обод айлангиз... - 42-бет.

¹⁸ Сидқий-Хондайлиқий. Таълиқланган асарлар. – 36-бет.

¹⁹ Ўша маъна, 34-бет.

²⁰ Камий К. Дилиш обод айлангиз... - 65-бет.

²¹ Ўша маъна, 67-бет.

Этсун худо умринг узун, ҳам давлатинг андин фузун,
Раҳм айла ҳолимга бу кун, эй рўйи шамъи анжуман²².

Ражази мусаммани солим

Шунингдек, наргис-кўз, лаъл-лаб, ҳилол-қош, гул-ёр,
ой-ёр юзи, ҳам қомат каби бирликлар айни маъноларда
қайта-қайта такрорланаверади.

Айни пайтда жаид лирикаси Муқимий, Фурқат
сингари шоирлар ижодининг изчил давоми сифатида халқ
жонли тилига, халқона ифода-тисоиларга, ишқий
кечинмалар бобида романтикадан реал ҳаётга бир қадар
яқинлашгани билан ҳам характерланади. Камийнинг
рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган қуйидаги
ғазалида висолнинг фараҳбахш лаҳзалари қаламга олинган:

Маҳвашо, бир-бир босиб қилган хиромингдан аканг,
Кўз учи бирлан боқиб берган саломингдан аканг.

Юз саволимнинг бирига худ-бехуд бермай жавоб,
Ғайрдин дашном ила берган паёмингдан аканг.

Рух топгай ўлган ошиқлар лабинг алфозидин,
Менга ҳам сўзла, Масиҳосо каломингдан аканг.

Зулфунга қайд ўлди кўнгул донан холинг кўриб,
Ишқ эли сайдига қурган бўйла домингдан аканг.

Айтмайин рози дилимни, чеҳраи зардим кўриб,
Ҳолими билган сани фаҳму маромингдан аканг.

Хотирин шод айлабон душманларимни лутф ила
Менга қилган ноз ила жаври давомингдан аканг.

Эрта-кеч вирди забоним бўлди исминг, негаким,
Болдин тотлиғ эрур комимга номингдан аканг.

²² Ўша маъна, 21-бет.

Ноласи етмас қулоғингга Камий бечорани,
Бўлган истиғнони авжида мақомишдан аканг²³.

Бу ғазал муайян манзара ёхуд ҳолат тасвирининг изчиллигига пугур етганлигига қарамасдан, ўта миллийлиги билан диққатни тортади. Унда чинакам Шарқ гўзалининг висол онларидаги ҳаёву ибосининг ҳам (1-2-3-байтлар), унинг гўзаллиги устига ошиқни янада рому лол этгувчи фаҳму фаросатининг ҳам (5-байт), яна анъанавий маъшуқага хос нозу зулмининг ҳам (4-6-8-байтлар) гувоҳи бўламиз. Айнан «аканг» радифи эса халқоналикни, миллийликни, психологик тасвири авж нуқтага кўтарган. Ана шу радифда маъшуқа ташрифидан маст лирик қаҳрамоннинг худ-бехуд ҳолати ҳам, маъшуканинг ошиққа (у ғоят шахсий иштим муносабатни билдирувчи сўзни ишлатишга қарши эмас), ошиқнинг маъшуқага (унинг шу сўзни ишлатишга ҳадди сиғаяпти) муносабати ҳам, ишқий муносабатлардаги зиддиятли ҳолатлар ҳам (маъшуқа ошиқ ҳузурида ҳозир, аммо «ноз ила жавр» давом этяпти) таяжасум топган.

Шундай халқоналиги билан дилтортар яна бир ғазал Сидқий-Хондайликий томонидан яратилган:

Хужрама келди ул санам ахшом аро тасир-тусур,
Тизба-тиз ўлтуриб деди: сўзлашали чағир-чуғур.

Ноз шаробидан суниб айлади саргарон мани,
Билмай ўзум, кучиб эдим, қилди бели қасир-қусур.

Бўйнима ташлабон қўлин, неча қилиб қизиқчилик,
Иккаламиз қотиб кулиб, қилдук ажаб вақир-вуқур.

Бўйла кўруб нишотимиз, тоқат этиб чидолмайин
Қурбақадек рақиб эли айладилар бақир-буқур.

²³ Ўша манба, 31-32-бетлар.

Зухра фалак узра кўруб ранг ила бирга айшимиз,
Созин этиб нақорадек чолди уруб тафир-туфур.

Ўйла сипанд ўлуб дилим, мажмари ишқига тушиб,
Ҳар сори сачраб, оҳким, қилди тутаб чатир-чугур.

Субҳ чоғига тегур ул улфат ўлуб манинг била,
Мунглашибон секин-секин, қилмади кўб вағир-вуғур.

Доми фиरोқига солиб, эрта билан жафо қилиб,
Силкиб этак уш(л)атмайин кетти қочиб шатир-шутур.

Сидқийи дилшикаста, дод этма фалакни жавридин,
Гарчи бошингга ёғса ҳам ҳажр тоши шақир-шуқур²⁴.

Ражази мусаммани матвийи махбун

Ишқий муносабатлар асосан драматик, баъзан ҳатто трагик талқин қилинган юзлаб ғазаллар силсиласида висол шавқидан сўз очувчи бундай шеърлар жуда озчиликини ташкил қилади. Сидқий-Хондайлиқий ғазали жиҳдиёт ва ҳазилининг алмашилиб келганлиги билан руҳи энгил қофияларнинг тақлид сўзлардан танланганлиги реалистик тасвир кучини оширган. Маъшуқага нисбатан қўлланган тақлид сўзларда унинг ташқи портрети («қилди бели қасир-қусур»), феъл-атвори (тасир-тусир, шатир-шутур), ошиққа муносабати (вағир-вуғур) гоёт самимий тарзда ўз ифодасини топган. Хусусан, «сипанд» детали шеърнинг миллий руҳини ҳадди аълосига етказган (6-байт); олдинги икки байтда ифода этилган ҳолат — бу хурсандчиликка атрофдагилар (рақиб ва зухра)нинг муносабати мантиқан сипанд деталини тақозо этиб турибди; бешинчи байт бу давр шеърлятида ҳали анъанавийлик сақланиб қолганлигини кўрсатади чунки мумтоз адабиётдаги талқинларга кўра тўққизинчи

²⁴ Сидқий-Хондайлиқий. Танланган асарлар. — 58-бет.

фалакда жойлашган Зухра юлдузи хонанда ва созандалар хомийси ҳисобланган.

Ана шу бир кечалик дилдорлик ошиқнинг жамийки азобларининг, ҳатто кейинда тортадиган жафоларининг ҳам мукофоти, фалак тарозуси адолатининг далили (мақтаъ). Мақтаъда психологиядаги «инсон ҳаётида бахтли ойлار, кунлар эмас, бахтли лаҳзаларгина бўлади» деган қоида ўз исботини топган, инсон ҳаётнинг бир неча лаҳзалик инояти учун йиллаб унинг жабру жафоларига чидаса арзийди, деган хулоса ажойиб тарзда ифода этилган. Ана шу тарзда талқиннинг реаллиги, тасвирнинг самимийлиги, байтлараро алоқанинг мустаҳкамлиги, лексик танлаш ва поэтик синтаксиснинг уйғунлигида Оллоҳга бўлган мавҳум муҳаббат эмас, оддий инсоний муҳаббат ҳақида кўнгилга яқин лирик манзума яратилган.

Худди шунга ўхшаш ғазал Ҳамзада ҳам бор. «Келди нари от ўйнатиб тор кўчадин тапир-тупур, қаҳр ила уст-устига қамчи солиб тасир-тусур» матлаъи билан бошланувчи бу шеър вазни ва радифи билан Сидқий-Хондайлиқий ғазалини эслатса-да, бу икки ғазал нафақат қаламга олинган манзара, ҳолат нуқтаи назаридан, балки ғазалининг ички қурилмаси, психологик тасвир усули, лирик қаҳрамон олами нуқтаи назаридан бир-биридан фарқ қилади. Сидқий-Хондайлиқий ғазалидаги мантиқий изчиллик, далиллаш руҳининг устиворлиги, миллий руҳ Ҳамза шеърига хос эмас.

Ҳамий ва Сидқий-Хондайлиқийнинг таҳлил этилган икки ғазали ҳам фақатгина висол шавқидан баҳс этганлиги учун эмас, балки талқин ва тасвир йўналиши билан жадид ишқий ғазалиётида янгича руҳ пайдо қилган. «Бир хил, бир хил, бир хил» (Чўлпон) ҳолат, образ, тасвир силсиласида бу каби ғазаллар кўнгилга тоза бир эпкини олиб киради.

Ишқий ғазалиётни янгича руҳ билан бойитганлардан бири Чўлпон бўлди. Бу янгичалик фақат давр билан - Чўлпон шеърини ўз маслақдошлари шеъринидан сал кейинроқ - адабиётнинг асосий параметрлари ўзгарган даврда бунёд бўлганлиги билан боғлиқ эмас. Бу -

Чўлпоннинг бадий тафаккур тарзи ҳамда оламни бадий идрок ва ифода этиш принциплари билан боғлиқ деб қараш лозим. «Классик шоирлар ўз андуҳлари, кечинмаларини ҳам анъанавий образларда, умумий тарзда баён қилишни маъқул кўрганлар»²⁵. Чўлпон ғазалларида эса бунга тескари ҳолатни – шоирда илҳом, ҳис-туйғу уйғотган ҳаётий ҳодисани умумий тарзда эмас, конкрет тарзда; анъанавий образларда эмас, тугилмаган образларда; шеър ёзаётгандай эмас, тўлиб-тошиб сўзлаётгандай тасвир этилганини кўрамиз. XIX аср охири – XX аср бошларида жузъий ҳодиса сифатида кўринган (юқорида буни икки ғазал мисолида кўрдик) бу усул Чўлпон ижодида етакчи мавқе касб этди. Аслида Чўлпон шеърлятида ғазаллар, жумладан, ишқий ғазаллар салмоғи унча катта эмас. «Уйқу», «қаландар ишқи», «Билдим энди» каби ишқий ғазаллардан ташқари бошқа мавзулардаги «Дарё бўйи», «Бизнинг Ватан», «Байрам тонги» каби санокли ғазаларгина мавжуд. Аммо Чўлпонда аруз вазнида ёзилган, мазмун-моҳиятига кўра, бадий-тасвирий тўқимасига кўра айнан ғазални эслатадиган, фақат шаклан (банд ва қофия тартиби) ғазалга ўхшамайдиган шеърлар ҳам мавжуд. «Табиатга», «Кўнгил», «Бас энди», «Кишан». «Галдир» «Ички ҳислар остида», «Матрифатпарвар бобомиз мухтарам Исмоил Гаспиринский ҳазратлари ҳақида таъзияномамиз» (рамали мусаддаси маҳзурф) каби маснавийлар, «Гулсара», «Ой қўйнида», «қиш олдида» сингари арузда ёзилган, аммо бармоқ вазнидаги шеърлар усулида қофияланган (абба; абаб каби); «Сезги», «Рақамлик сезги» каби мураббатларни биз шу хилдаги шеърлар сирасига киритиш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Аммо оз сонли ғазаллар ҳам бутун руҳи, туриш-турмуши билан аруз ҳукмронлиги даври ғазалларидан, шунингдек, бошқа жаҳид шоирларининг ишқий ғазалларидан кескин фарқ қилади. Улар шеърлий фрагмент

²⁵ Комилон Н. Тасаввуф. I китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – 261-бет.

сифатида, инсоннинг узлуксиз ҳис-туйғулар оқимидан ажратиб олинган, тасвирга туширилган муайян бўлак сифатида ғазалдан кўра бармоқ вазнидаги универсал жанрга, «стихотворение»га яқин туради. Бундай хусусият аруз вазнида ёзилган, юқорида санаб ўтилган шеърларга ҳам хос. Бу, бизнингча, арузнинг бармоқдаги ёки бармоқнинг аруздаги адаптацияси, уларнинг бир-бирига таъсири, икки вазн доирасида фаолият кўрсатаётган давр шеъриятининг ўзига хос хусусиятидир.

Мумтоз адабиётда конкрет воқеа-ҳодиса муносабати билан ёзилган ғазалларда ҳам умумийлик шу қадар кучлики (бунга «Бобурнома» ва Бобур ғазалларини қиёслаш орқали ҳам ишонч ҳосил қилиш мумкин), уларнинг қандай воқеа муносабати билан ёзилганлигини аниқлаш анча-мунча машаққатли изланишларни талаб қилади²⁶. Албатта ҳар қандай шеърнинг муайян ҳаётий асослари мавжуд, ammo бу асос, туртки ҳамма вақт ҳам шеърда очиқ намоён бўлавермайди. Мумтоз шеъриятда шеър ёзилишига туртки бўлган ҳаётий воқеа-ҳодиса бадий матннинг ортида қолади, уларда турфа ҳис-туйғулар изҳори, ҳаётий воқеа-ҳодисаларни поэтик идрок этилиши устиворлик қилади. Матнда бу кечинмаларнинг ҳаётий асосига бир-икки ишорагина мавжуд бўлади, холос. Жаҳид шеъриятида эса воқеа-ҳодисанинг бадий матнга олиб кирилганлигини, уларни поэтик идрок этишдан кўра, тўғридан-тўғри кўрсатиш, баҳолаш етакчилик қилганини кўрамыз. Бунда реализм натурализмга яқинлашиб келади. Камийнинг «Хуш келдингиз», «Абдулғани», Ибратнинг «Хуш келдингиз», «Ҳикояти уч киши», «Тарихи трактур», Абдулла Авлонийнинг «Шухрат», «қарс фалокатзадаларининг ҳоли», «Жарида муҳибларина», Сидқий-Хондайлиқийнинг «Ситамдийда рабо(т)чилар келиши», «Саодатли ҳурриятимиз учун табрик» каби шеърларининг ёзилишига сабаб бўлган воқеалар аниқ ва улар шеърда очиқ айтилган.

²⁶ Мисол учун к.: Комилон Н. Тасаввуф. I китоб. – 261-267-бет.

Жадид шоирлари ишқий лирикасида яна бир муҳим жиҳат бор: улар ишқ мотивининг мазмунини ўзгартирдилар, ишқнинг маъно қамрови кенгайиб, энди у миллат ишқи, маърифат ишқига айланди. Бу қисман ўрта асрларда ишқнинг мазмуни тасаввуфий тус олганлигини эслатади. «Тасаввуфчи шоирларнинг зоҳирий ишқни тасвир этиб туриб, асосан мўтасаввуф фикрлар тасаввур этишлари маълумдир.

Бизнинг шоир эски шеърнинг шаклий жиҳатларини, ифода тарзини айнан қабул қилиб, ичига эскига тамомила қаршу бўлган ўз руҳини, янги руҳни киргузгандур... Бу шоиримиз ҳам ошиқдур. Фақат бунинг ишқи на тасаввуф ишқидур, на реалист шоирларнинг зоҳирий ишқидир. Шоиримиз ошиқдир, маъшуқа эса халқдир, миллатдир. Миллати ва халқига муҳаббати унинг ишқидир. У ишқ бизга шуни билдиради»²⁷, - деб ёзган эди мунаққид Вадуд Маҳмуд ўз вақтида «Турк шоири Ажзий» мақоласида. «Ишқ» мотивининг ижтимоий-маърифий тус олиши лирик образлар, анъанавий рамзий тимсоллар моҳиятининг ҳам ўзгаришига олиб келди. Жадид-ошиқ маъшуканинг ҳам ўзи билан ҳаммаслак бўлиши, маърифатли бўлиши тарафдори; унинг учун маърифатлилик маъшуқа гўзаллигининг муҳим қирраси.

Жоним, суюкли сочинг вор, на суд шонаси йўқ,
Очиб десам сўзими, маърифат нишонаси йўқ²⁸, -
матлаъи билан боёпланади Сўфизоданинг 1911 йилда ёзилган бир ғазали. Шундан сўнг маъшуканинг ҳар бир гўзал узви шу тариқа маърифат позициясидан туриб баҳоланади:

Ҳилола бенгзар у қошларки, сенда вор анжақ,
Зиёси миллат учун партави махонаси йўқ.

²⁷ Миллий уйғонини ва ўзбек филологияси масалалари. — Тошкент: Университет, 1993. — 78-бет.

²⁸ Иброт. Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар. — 217-бет.

Ёзув ғизолини сайёд кўзларинг танимас,
Масалда ворки, анинг доми вору донаси йўқ.

На хайр умед этилур, қирмизи ёноқлардан,
Ҳижоб одат эмиш, бошқа бир баҳонаси йўқ.

Тилинг такалума зангин вале фасоҳатисиз.
Бу бир ғани кабидур миллата ионаси йўқ.

Қулоқларингда гўзал гўшвора бор, аммо
Қувови сомеани нутқи шоиронаси йўқ.

Баёз аллар ила инжа-инжа бармоқлар
Санга верурмиш экан фазли котибонаси йўқ.

Шоирнинг фикрича, мактаб бориб, камол касб этмаган гўзалнинг ўз жамолидан ғурурланишига ҳеч бир асос йўқ, илм-маърифатлилик — гўзал қизнинг муҳим зийнати. Шоир анъанавий ҳилол, ғизол, сайёд, ҳижоб сингари образларга янгича мазмун юклайди (1-, 2-, 3-байтлар); хотин-қизлар овозлиги муаммосига дахл этади (3-байт); жадиид мафкурасида муҳим ўрин тутган «ҳамиятли» ва «ҳамиятсиз» бой деталидан ташбиҳ сифатида фойдаланади (4-байт) — буларнинг барчаси шеърдаги замон рангларини қулоқлаштиради, шоирнинг ғоявий-мафкуравий позициясидан хабар беради. Хулоса эса аниқ:

Насл таассуф эдилмас, шу ҳола, ой қизлар,
Ватанни халқларини маърифатли онаси йўқ.

Ажзийда эса Ватан, миллат ишқи, маърифат ишқи
чуқур дард, қайғу-алам тусини олади:

Маориф турраи мушкини савдоси-ла Мажнунам,
На сеҳр этмиш бани холу хати урфонни Лайлоси²⁹,
Ҳазажи мусаммани солим

деб ёзади у.

²⁹ Иброт. Ажзий. Сўфизода. Таълиқсан асарлар. — 143-бет.

Ажзий «ишкий» шеърларининг ўзига хослиги, янгича мазмуни Вадуд Маҳмуднинг юқорида эслатилган мақоласида очиб берилганлиги учун биз бу ҳақда муфассал тўхталиб ўтирмаймиз³⁰. Ўрни келганда айтиб ўтиш лозимки, проф. Боймирза Ҳайит Фитратнинг дастлабки қарашда ишкий мавзуда ёзилган «Ким деяй сени» мусаддасида ҳам миллатпарварлик туйғулари ифода этилган, дея қайд этади. У «халқнинг бошига тушган фалокатларни турли йўллар билан ифодалаш унинг (Фитратнинг — Н.А.) санъатдаги асосий йўли эди»³¹ деб ва шоир шу мусаддасда «оппоғим», «дардли жонимнинг малҳами» кабиларда халқни, миллатни назарда тутди, деб ҳисоблайди.

Ишқий мотивнинг бу тарзда ўзгариши жаид газаалиётида анъанавий рамзий тимсолларнинг ҳам мазмунан ўзгаришига олиб келди. Бу ҳодисани проф. Бегали қосимов Абдулла Авлоний ижоди мисолида йўл-йўлакай кўрсатиб ўтган эди³². «Классик адабиётимизда минг йиллардан бери ишланиб келган гул, булбул, ёр, ағёр, май, чарх (дунё) каби образлар»нинг бошқача оҳанг, бошқача мазмун касб этиши нафақат Авлоний, балки кўпгина жаид шоирлари ижодига хосдир.

Сиддиқий-Ажзий учун гулшандаги гул яфроғининг қизиллиги — хуни ноҳақдан қизарган Ватан хоки, унинг лирик қахрамони «гирифтори саводи хатту холи сафҳаи дард»; Абдурауф Фитратнинг «аршдаги тўлин ой»и эса - Ватан, унинг «истибдод хароб айлаган аҳволи» шоирнинг бағрини чок-чок этади; «қувлабон булбули шўридани гулзори ватандин, кундуриб ўрнига бойқушни миришкор ўлдик» деб ёзган Авлоний булбул — бойқуш тазодида маърифат ва маърифатсизликни ифода этади, унинг учун энди «ишк

³⁰ К.: Миллий уйониш ва ўзбек филологияси масалалари. — 78-82-бетлар.

³¹ Ҳайит Б. Туркистонда уздирилган турк шоирлари. — Анқара, қардон матбаси, 1971. — 13-бет.

³² К.: Алюний А. Танланган асарлар. Икки жилдик. 1 жилд. — 60-62-бетлар.

жоми». «вахдат жоми» эмас, «жоми жаҳолат» мавжуд. Айни пайтда шоир ёзади:

Муҳаббатини бўлаклар улума банд этса,

Мудом ёшу қари бизим дилрабо қиламиз³³.

Айнан анъанавий ишқий мотивнинг ўзгариши, унинг ижтимоий-маърифий тус олиши, кейинчалик соф маърифий, ижтимоий шърларнинг кўплаб яратилиши ғазал ички структурасининг ҳам ўзгаришига олиб келди. Бу ўзгариш, биринчи навбатда, ғазал ҳажмининг ошишида кўринади.

ИЖТИМОЙ ВА МАЪРИФИЙ ҒАЗАЛЛАР

Бугунги адабиётшуносликда ғазалнинг ҳажми ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Абдурауф Фитрат фикрича, ғазалнинг ҳажми 12 байтдан ошмаслиги керак³⁴. Э.Рустамов шарқ мумтоз назарийтчилари фикрига таяниб, ғазалнинг ҳажми одатда 9-11 байтга тенг бўлишини қайд этади³⁵. Шунингдек, ғазалнинг 3-13 байт³⁶, 3-19 байт³⁷, 12-15 байт³⁸ ҳажмида бўлиши ҳам қайд этилган. Бу фикрларни ва ўзбек адабиёти тажрибаларини умумлаштириб айтиш мумкинки, 7-9 байтли ғазаллар кўпчиликни ташкил қилади; 11 байтгача бўлган ғазаллар ҳам нисбатан кўпроқ учрайди; 3-5 байтли, ҳажми 13 байтдан ошадиган ғазаллар эса нисбатан оздир.

³³ Авзонин А. *Ташланган асарлар. Икки жиллик. 1 жилд.* – 144-бет.

³⁴ Фитрат А. *Адабиёт қондалари.* – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 50-бет.

³⁵ См.: Рустамов Э. *Узбекская поэзия в первой половине XV в.* – М.: Издательство Восточной литературы, 1963. С. 46.

³⁶ *Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том.* – Тошкент: Фан, 1979. – 263-бет.

³⁷ Хотамов Ш., Саримсоқов Ё. *Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳин дугати.* – Тошкент, Ўқитувчи, 1979. – 71-бет.

³⁸ *Литературный энциклопедический словарь.* – М.: Советская энциклопедия, 1987. – С. 73.

Жадид лирикасида ҳам ишқий ғазалларнинг ҳажми унча катта эмас. Чунончи, Каримбек Камийнинг «Дилни обод айлангиз» тўпламига киритилган дастлабки 30та ғазалнинг 13 таси 7 байтли, 5таси – 8, 8таси – 9, 3таси – 6, 1таси – 5 байтлидир. Сидқий-Ажзийда эса бу нисбат қуйидагича: 5 байтли – 2та, 6 байтли – йўқ, 7 байтли – 10та, 8 байтли – битта, 9 байтли – 6та, 13 байтли – битта, 15 байтли – битта.

Аmmo жадид шоирлари ғазаллари ичида кўпбайтли ғазаллар ҳам салмоқли қисмни ташкил қилади. Бундай кўпбайтлилиқ асосан маърифий ва ижтимоий ғазаллар доирасидадир.

Маърифий ғазаллар мактаб, маориф, илм-фан, тараққиётнинг фойдасини кўрсатишга қаратилганлиги. маърифатга даъват мазмунида бўлганлиги боис, бундай шеърларда танлаб олинган нарса-ҳодиса турли томонлардан, турли хил ташбеҳ-тамсиллар воситасида таъриф тавсиф этилади, унинг ўнлаб фойдали жиҳатлари қайд этилади. Уларда қисқа муддатли ҳис-туйғуларнинг лирик тасвирини эмас, идрок этилган ҳақиқатнинг турли таъриф тавсифини, бу ҳақиқатнинг жадид-ижодкор қалб кўзгусидаги ипъикосини кўрамыз. Маърифий шеърларнинг, хусусан, тарғиб мақсадида, муайян ғояни ўзгалар онгига етказиш мақсадида ёзилганлиги ҳам тасвир объектининг кўп йўналишли муносабатдорлигига (ташбих, муболага, сифатлаш каби) сабаб бўлди.

Абдулла Авлонийнинг «Маориф надур» ғазали 16 байтдан иборат. Унда маорифга нисбатан қўлланган қуйидаги ташбеҳ ва перифразаларга дуч келамиз: 1. Ҳақиқат офтоби. 2. Чаман. 3. Жаннат сарви. 4. Жаннат. 5. Боғи саломат. 6. Қадр-қиймат таржимони. 7. Қалбу фикр равнақининг ношири. 8. Узук. 9. Сув (оби ҳаёт). 10. Садаф. 11. Миллатнинг шаъни. 12. Баҳор саҳоби. 13. Оҳанрабо. 14. Муаллим. 15. Шамъ. 16. Йўлбошчи-рахнамо.

Шу шоирнинг «Мактаб» ғазали ҳам 17 байт, «Мухотабим қалам» ғазали 13 байт, «Жоҳил на билур» ғазали 12 байт, «Садойи булбул» – 13 байт.

Ҳамзанинг «Ўқув» радиқли ғазали эса 15 байтдан иборат. Бу ғазалда энди дастлаб ўқувнинг фойдалари ҳақида сўз боради (2-11-байтлар). Шоирнинг фикрича, инсонни инсон қилган ҳам, табиат оламини инсон манфаатларига буйсундирган ҳам, бу дунёда унинг инсондай яшашини, у дунёда мангулик саодатини таъминлайдиган ҳам ўқувдир. Ўқувнинг қатор фойдалари санаб-изоҳлаб берилгач, муаллиф даъватта ўтади:

Бу узун ғафлат йуқудан санга йўқдур фойда,
Нисфи шаблардан ўзингни айлабон бедор, ўқув.

Гар дилингда ўйлаган орзуга етмоқ истасанг,
Нақди умринг қилмагил беҳудага бекор, ўқув.

Қўй ўйин, сайру тамошони, ғанимат ёшлигинг,
Шум феъллардан ўзингни айлагил безор, ўқув.

Эй ўғул, дунёда бўлмоқ истасанг олижаноб,
Ўқуғил мактаб келуб, зинҳор ўқув, минг бор ўқув³⁹.
Рамали мусаммани маҳзуф

Шунингдек, Ҳамзанинг маърифат тарғибига бағишланган «Китоб» шеъри – 15 байт, «қалам» шеъри – 14 байт, «Илм» ва «Мактаб» шеърлари - 13 байт бўлиб, бу шеърларда ҳам ўртага қўйилган муаммонинг кенг, батафсил талқинига дуч келамиз.

Ватанинг, миллатнинг, жамиятнинг мавжуд аҳволини танқид қилишга қаратилган ижтимоий ғазаллар ҳам талқиннинг муфассаллиги билан боғлиқ равишда ҳажмнинг нисбатан катталиги билан характерланади. Жаҳид шоирлари адабий меросида бундай шеърлар ҳам кўп.

³⁹ Ҳамза. ТАТ. Беш томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1988. – 348-349-бетлар.

Танқидий рухтаги ижтимоий ғазалларда ХХ аср бошида яшаган шоирлар жамият ҳаётининг жамийки соҳаларидаги қолоқликни очишга, тараққиётга ҳалақит бераётган қусурларни, ҳатто миллат менталитетидаги замон шиддатига тескари бўлган камчиликларни кўрсатиб беришга уриндилар. Жаҳон тараққиёти тамойилларини англаб етган мутафаккир, илғор фикрли зиёли сифатида номақбул деб ҳисоблаганлари бирор-бир нарса-ҳодисани назардан четда қолдирмадилар. Ана шу ҳолат ғазал ҳажмининг кенгайишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлди.

Юқорида Ажзий ғазалларининг ҳажм кўрсаткичида иккита катта ҳажмли (13 ва 15 байтли) ғазал борлигини кўрган эдик. Ҳар иккала ғазал ҳам замонга танқидга қаратилган. «Худоё» радиёли ғазал киноявий характерда бўлиб, шоир иймон йўлидан адашган, ипсонийликни бир чаккага олмай, сафолатга берилган кимсаларни кучли истеҳзо билан фонг этади. Булар – миллат тараққийси йўлида минг бир қариниликларга қарамасдан катта журъат билан барпо қилинган янги усул мактабларни «ғайрат билан» ёпаётган жоҳиллар, ўз кайфиятини ҳамма нарсадан устун қўйган қозилар, хошлар; кумушгу олтинларини созаңдаларга сарф этаётган «серҳимматлар»; ҳақ сўзни айтганларни кофир деб эълон этган «муслмонлар»; нажотталабларни у дунёга беажал равона этаётган жиндору париховлар... Буларнинг бари шоирда кучли нафрат уйғотади. Кучли нафрат шокирликнинг кучли ифодаси бўлган «Шукур, худоё» жумласи орқали – жумлани мазмунан бутунлай тескарисига истифода этиш орқали ифодаланади. Ана шу парадокс асарга кучли эмоционалик бағишлаган.

«Дийдаи ғафлат уёнди...» деб бошланувчи ғазалда ҳам миллат ҳаётининг драматик манзараларидан сўз очилади. Бу куйидаги тезис билан бошланади:

Дийдаи ғафлат уёнди, маҳв ўлуб бедорлик,

Сийна умронини вайрон этти бадкирдорлик⁴⁰.

Рамали мусаммани маҳзуф

Шундан кейинги 13 байтда ана шу тезис батафсил шарҳланади, «маҳв ўлган бедорлик» конкретлаштирилади. Шоир хабар, хотира, сабаб-натига, тазод, киноя усулларида фойдаланиб, кўз олдимизда миллат ҳаётининг гоят аяичли манзараларини намойиш этади. Бу фожиалар оташин ватанпарвар шоирга чархнинг ўз кўксига отган ўқи бўлиб қадалади, гардуннинг бу дилозорликни гуноҳ деб билмаслигидан ўкинади. ғазал чинакам мусулмон зиёлисининг хулосаси билан яқун топади:

Ажзи (й), бан тийри жафойи чархдин озурдаям,

Ё гунаҳ билмазму гардун бўйла дилозорлик⁴¹.

Рамали мусаммани маҳзуф

Миллат ва Ватаннинг «истибоддод хароб этган аҳволи»дан (Фитрат) баҳс этувчи бундай ғазаллар Абдулла Авлоний ижодида ҳам салмоқли миқдорни ташкил қилади. Авлонийнинг шеърларида ҳам байтлар сони анъанавий ғазаллардагидан кўп. «Маишатдан бир манзара» — 13 байт, «Ҳасратлик ҳолларимиз» — 13 байт, «Афеуслик ҳоллар» — 12 байт, «Миллат ҳолиндан бир яъс» — 13 байт, «Гирдоби ғамдан пўртана» — 17 байт, «Паришон ҳоллар» — 15 байт, «Бизда нималар бор» — 13 байт, «Миллат ҳолиндан бир жигар сўз» — 12 байт, «Тўй ҳақида» — 14 байт, «Биз налар қиламиз» — 20 байт, «Шоир ила тўти» — 16 байт, «Гапурманглар» — 16 байт, «Ғалат» — 15 байт, «Диққат» — 15 байт, «Ўз маишатимиздан» — 16 байтдан иборат. Шоир миллатни тобора ботқоқ сари тортаётган норасоликлардан, Ватаннинг забун аҳволидан имкон қадар кўпроқ гапиришга, маддалаб бораётган фасодли яраларнинг кўпроқ турларини кўрсатишга эҳтиёж сезади, жамиятни инкироз сари бошлаётган фожиаларни оз сонли байтлардаёқ тугатиб қўйишни истамайди. Бу ғазаллар орқали миллат ҳаётининг

⁴⁰ Иброт. Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар. — 144-бет.

⁴¹ Ҳамза. ТАТ. Беш томлик. 1 том. — Тошкент: Фан. — 1988. — 145-бет.

кенг кўламли манзаралари энг майда деталь-тафсилотлари билан намоён бўлади. ғанийларга тўй бериб, бу тўйдан камбағални ҳайдаган бойваччалар, ўша бойваччаларнинг маъни-бемаъни талаб-истакларига ислондан фатво излаётган муллою эшонлар, ибодату илмдан қочиб, тўйларга саф-саф бўлиб кирадиган, чойхонаю беданабозликдан бўппамайдиган омма, кўзи оғриқ кишига сурги дори тавсия этган «Луқмони ҳаким»лар, миллат равнақи йўлида заҳмат чекса-да, халқ ичида бир пулча қиммат топмаган миллатнинг маърифатли жигарсўзлари, хуллас, жамиятни танкил этган, унинг тараққийси ёки таназзулига сабаб бўлаётган барча табақа вакиллари шоирнинг назаридан четда қолмайди. Барча жаҳид шоирларида бўлганидек, Авлонийда ҳам ўз юртидаги мавжуд аҳвол билан Европа тараққиётини, ўз миллати билан тараққиёт кенгликларига чиққан халқларни қиёслаш тамойили кучли. Шоир бир ўринда бу тазодийликни «Ўсди илму маърифат-ла бошқалар ар-ар каби, Тарбиятсиз маънағил монанди занги токмиз» дея қадди расо сарв ва эгри-бугри бўлиб ўсувчи ток занги орқали жуда оҳори образларда ифода этса, бир ўринда тўғридан-тўғри «Етдилар мақсудина ағёр, сан қолдинг ёзуқ, Изла дармону иложин, чекма афғон(и)ни унут» деган шоирни ташлайди ўртага. Шоир бир ғазалда ўз изтиробларини «диққатман» радифи орқали ошқора ифода этади. ғазал тўғридан-тўғри замон сафолатларини кўрсатишдан бошланади:

Аромизда муҳаббатнинг уришқонига диққатман,

Мусулмонларнинг ахлоқин кўришқонига диққатман.

Ана шу матлаъ-байтдан ташқари навбатдаги 14 байтда шоир изчил тазод усулидан фойдаланди. Тазодийлик дастлаб халқ психологиясидаги манфий жиҳатлар асосига қурилади:

Олурда ақчани олғай ҳамирдан қил суғургандек,

Берурда тўртта туқғондек тиришқонига диққатман.

Агар сўфи чақирса, масжида кирмас ибодатга,

Худойи ош десанг саф-саф киришқонига диққатман.

Агар илму маорифга тараддуд қилса бир инсон,
Анга қарши туриб, халқнинг қизишқонига диққатман.

Таажжуб, бу замонда тўғри гап тувғонга ёқмайду,
Темурчидек ялон сўзни чўзишқонига диққатман⁴².

Ҳазажи мусаммани солим

Тўққизинчи байтдан бошлаб эса тазод йўналиши ўзгаради, шоир унинг икки кутбига ўз миллатдошлари ва тараққий этган халқларни қўяди, «бўлақлар» – «бизим» зиддияти ҳосил бўлади:

Бўлақларни боласи илм уйиша отилганда
Бизим авлодимиз ўйнаб юришқонига диққатман.

Е(в)рупо халқи ҳар ишга назар ибрат билан боқса,
Бизим эл қоф йўқотгандек туришқонига диққатман.

Ўқуб ҳамсоямизнинг қизлари зебо тикиш тикса,
Бизим қизларни тикғони буришқонига диққатман...

Абдулла Авлонийда ҳамд ғазаллар ҳам бутунлай янгича мазмун касб этган. Ҳамд ғазаллар миллатни забун аҳволдан, умуман, инсониятни қалбида уя қурган ёвузликлардан кутқазини учун оллоҳга муножот тусини олди. «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар»нинг I жузига киритилган «Ҳамд» 9 байтдан иборат бўлиб, Оллоҳ, пайғамбар ва унинг чаҳорёрлари мадҳи асосий ўрин тутаяди, охириги тўрт байтда шоир ўз мақсадидан сўз очади:

Илоҳо, қилмагил хотир паришон,
Тутундим ман бу кун бир ибтидоға...

Нафас тори билан жон растасидин
Қўшай овоз бир миллат садоға.

⁴² Авлоний А. Таплаган шеърлар. Икки жилдлик. I жилд. – 152-бет.

Кеча-кундуз гами миллатда Ҳижрон,
Гадо, чун чанг урур қимматбаҳога⁴³.
Ҳазажи мусаддаси маҳзуф

Бу ҳамд-ғазал таништирув характеридаги шеърдир.

II жуздаги ҳамд-ғазал эса 33 байтдан иборат. Оллох қудрати мадҳига бағишланган ўн байтдан сўнг, шоир пайғамбарлар тарихидан сўз очади. Тарих – шоир учун шунчаки восита, аслида уни «ер юзида энг мушарраф зот» бўлган инсон тақдири қизиқтиради, эзгу амаллари шод этса, ёвузликлари кўксига чуқур таассуф ва изтироб уйғотади. Ўз асрининг, ўз миллатининг балоларини эса Ислождан узоқлашишда деб билади:

Саодат асрида қилди тараққий дини мубийн,
Узоқладикча саодатдин ўлди аср-асри фано.

Нифоқу буғзу хурофота учради Ислом,
Тушиб амалдин асир ўлди ҳикмати ҳукамо.

Таназзул айлади, бордикча миллат ўлди ғариб,
Балойи нафса чолишдилар яксари хулафо⁴⁴.
Мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф

III жузни бошлаган «ҳамд»нинг ҳажми ҳам 31 байт. Аммо замоннинг кенг манзараларини чизиш мақсади, шоир шеърга жойлаштиришни мўлжаллаган бадий фактология ҳажми қисинтирмасликни талаб қилади. Бу ҳамддан энди замон ҳақида билвосита (пайғамбарлар қавмлари воситасида) эмас, тўғридан-тўғри – бевосита сўз очилади. Ўн бир байтлик киришдан сўнг қуйидаги тезис келади:

Нур(у) зулмат, шод(у) ғам, фақру фано сендан етар.
Захр ортидан чиқар бол, тўй ортидан азо⁴⁵.
Рамали мусаммани маҳзуф

⁴³ Ўша манба, 81-бет.

⁴⁴ Ўша манба, 92-бет.

⁴⁵ Ўша манба, 126-бет.

Шундан сўнг шоир 11 байтда изчил равишда «Одам ўглида вафо» қолмаганидан, «ғайрату номус ила шарму ҳаё йўқ»лигидан, «рахму шафқатлар озайиб», «хайру сахо барҳам топганлигидан» алам чекади. Бу шундай замонки, ағниёлар нотавонларга зулим қилади – фақр аҳли ҳам сабру қаноатдан жудо; биров ўртага тафриқа солиш учун афсун ўқиса, биров забт этиш учун дуога зўр беради... Ҳамиятнинг на у табақасида нур кўринади, на бу табақасида... ғазалнинг 24-байтидан шоир тамсил усулига ўтади – тамсиллар ердами, сувдами, ҳаводами – ожизнинг кучли томонидан маҳв этилиши Тангри таолонинг қудрати боис эканлигидан сўзлайди. Оллоҳнинг қудратини мадҳ этиш, ҳамма нарсани Оллоҳга боғлаш – ҳамд ғазалларнинг ўзига хос жиҳати, ана шу ҳамд замирида ўз миллатини кучли, шижоатли, ғайратли кўриш истаги яширинган. Ҳамият сафолатларидан бағри хун бўлган, бу залолатларнинг ечимидан нингибоҳда қолган шоир ҳаёт зиддиятлар асосига қурилганлигини яна эътироф этади:

Эй худо, ҳайратда қолган ақл сунъингга сани,
Чархи даврон ўзгариш-ла айланур субҳу масо.

Бир замон бўлгай гунаш нури ила равшан жаҳон,

Бир замон чиққай булут – равшан жаҳон бўлгай қаро.

Ғазал шу билан тугаши мумкин эди. Ғоявий-бадий тадриж шу байтда кульминацияга етгани, ечим топгани аниқ. Аммо Авлоний бадий адабиёт майдонида ғоявий программаси аниқ ижодкор сифатида яна бир байт келтиришни лозим топади:

Мунча зулмат ичра, ёраб, қолди, Ҳижрон, миллатим,

Миллатим, миллиятим ҳажрида бўлсан жон фидо.

Дастлабки қарашда бу мақтаб-байт шеърнинг асосий матнидан узилиб қолгандай, уни ўзидан олдинги байтларга вази ва қофиядан ташқари боғлайдиган ришталар мавжуд эмасдай. Аслида эса бу байт ўзи мансуб бўлган поэтик матнга Авлонийнинг бутун фаолияти ва ижодини ичдан нурлантириб турган бош ғоя орқали боғланган; бу

боғлиқликни англаш учун Авлоний ижодининг поэтик кредосидан хабардор бўлиш лозим.

У жузни бошлаган ҳамд нисбатан кичик – 10 байт бўлса-да, у ҳам Авлоний бадий оламининг мағзини ташкил этган ғоя билан суғорилган, бошқа ҳамд-ғазаллар билан ҳамоҳанг. Бу ҳамоҳанглик охириги уч байтда инъикос топган.

Сўфизоданинг «Чуст боёнларининг бир гапхонада бир-бирларига мақтанишганлари» шеъри ҳам ғазал шаклида ёзилган, 21 байтдан иборат. Сўфизода ҳам ўз сафдош-маслакдошлари сингари «мактаб баҳонасида, Чуст мисолида, умуман, Туркистон миқёсида фикр юргизиб, у ердаги тоқат қилиб бўлмайдиган турмуш манзараларини чизиб берди»⁴⁶. Бу шеърда Ажзий, Авлоний шеърларида кузатганимиз бадий тасвир усуллариининг алмашилишини ҳам, куюқ тасвирийликни ҳам кўрмаймиз, унда ўткир ирония устиворлик қилади, бу ирония остидан миллатпарвар бир адибнинг юрак қонлари силқиб туради. Ҳар бир байтнинг биринчи мисрасида реал манзара ва иккинчи мисрасида шоирнинг унга истеҳзоли шарҳи бир-бири билан тазодийлик ҳосил қилиб, муаллиф муддаосини очиб бораверади:

Бухоро шаҳрига эпон юбордик, Ўшга бир машраб,
Ҳама ипким калону, қорчалон чустилар бизлар.

Хусусан маслаҳатда Ҳожи Махмуд соғ бўлсинким,
У эрнинг соясида маҳв ҳар он чустилар бизлар.

Сотиб ҳовли-ҳарамни, нечамиз байтул ҳарам кетдик,
Ҳамиша ўтган ишлардан пушаймон чустилар бизлар.

Ўқуб илму адабни ўрганиб авлодимиз нетсун,
Фалонсиз, илмсиз, савдоға чаққон чустилар бизлар⁴⁷.
Ҳазажи мусаммани солим

⁴⁶ Иброт. Ажзий: Сўфизода. Топланган асарлар. – 213-бет.

⁴⁷ Ўша манба. 220-221-бетлар.

Шоирнинг «Чуст қозиси Аббосхон Ҳожимуҳаммад ўғлига жавоб» шеъри ҳам ғазал шаклида, 14 байтдан тузилган. «Менинг ёзганларим, билсанг агар, хуни жигардандир» деб бошланади шеър. Конкрет воқеа муносабати билан ёзилган бўлса-да, унда шоирга гражданин ва илғор фикрли зиёли сифатида тинчлик бермайдиган доимий изтироблар қаламга олинган, биринчи байт ана шундан далолат қилади. Сўфизода аниқ шахсга мурожаат қилиш, унинг ярамас қилиқларини кўрсатиш орқали Туркистоннинг фожиаи манзараларидан бир лавҳа чизади. «Чустилар бизлар» радифли шеърдан фарқли ўлароқ, бу ғазалда сатирик нафос эмас, драматик нафос ғазаб-нафрат руҳи устивор. Шеър шартли маънодаги кириш, реал ҳаёт манзаралари тасвири, лирик чекиниш ва хулосага эга. Кириш ва лирик чекинишда Сўфизоданинг шоир сифатидаги ижодий программаси инъикос топган:

Менинг ёзганларим, билсанг агар, хуни жигардандир,
Бу нутқи томаларким луқмаи ноки падардандир.

Қадрдоним қалам, мардона бўлгил, вақти хизматдир,
Агар мандан кейин қолсанг, либосинг сийму зардашдир.

Қалам бирлан курашдим, сўзни ёздим кўпши нафъига,
Сўзимни уқмади, кўнглинг темирдан ё хажардандир⁴⁸.
Ҳазажи мусаммани солим

Хулоса эса шоирнинг ўзига хос фахрияси, ўқувчиларга мурожаатидир:

Бурун ёзган тамоми сўзларим ёлғонми, инсоф эт?
Сўзи, билганга, Сўфизодани гўё шакардандир.

Чўлпоннинг «Туркистонлик кардонларимизга» шеъри ҳам (12 байт) ижтимоий мазмуни, танқидий руҳи билан юқоридаги шеърларга ҳамоҳанг. Шеър қофиясиз оқ шеър бўлса-да, «бизни халқ» радифи ғазал шаклини таъминлаган. Чўлпон ижодининг илк даври маҳсули бўлган бу шеърни

⁴⁸ Уша маиба, 222-223-бетлар.

бадий жиҳатдан юксак баҳолаб бўлмаса-да, унда Чўлпон ижодининг лейтмотиви, Чўлпоннинг шоир ва шахс сифатидаги, қолаверса, жаҳид сифатидаги позицияси ақс этган. Ёш шоир ҳам катта ёшли маслакдошлари каби колоқ Туркистон аҳволидан сўз очади. Уни ўз миллатининг тескарчилик ҳаракати изтиробга солади. Бу халқ миллатпарастни даҳрий дейди-ю, миллатни сўкканни иззат қилади; мактаб ўрнида майхона очилса, нафрат ўрнига шодлик изҳор этади; маърифат учун бир чақа чиқармайди-ю, тўйга минглаб сўмларни сарф қилади; ўғлини мактабда тарбиялашни эмас, тўй қилиб карнай чалишни орзу қилади... 8 байтда шу тахлит аламларини изҳор этган Чўлпон кейинги уч байтда ўз миллатини бошқа миллатлар, аниқроғи, тараққий этган халқлар билан қиёслайди:

Бошқа миллатлар солурлар ҳар маҳалда мадраса,
Онларнинг иккисига солган чойхоналар бизни халқ.

Бўлдилар бой, ўсдилар пиво сотмаклик ила,
Топганига олиб ичгай, хор бўлгай бизни халқ.

Бошқалар бонка очиб, савдо қилиб пул топса-да,
Топганини шунда бериб, оч-яланғоч бизни халқ⁴⁹.

Рамали мусаммани маҳзуф

Шеър шоирнинг ўз-ўзига танбеҳи, янаям кучлироқ алами билан якун топади.

Алоҳида таъкидланг керакки, ўтган аср бошида битилган бу шеърлар янги аср бошида ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Фаолиятсизлик, маърифатсизлик, иттифоқсизлик, итоаткорлик, ташқи дабдадаларга ўчлик, муҳимни номуҳимдан ажрата олмаслик кабилар ҳали миллат психологиясидан бутунлай барҳам топгани йўқ. Жаҳидларни қийнаган муаммолар халқнинг бутунги чин жигарсўзларини, оқилу фозил фарзандларини қийнамаяпти, деб бўлармикан? Жаҳидлар миллат менталитетидаги, психологиясидаги бағоят нозик нуқталарни, шулар оқибатида келиб чиқадиган

⁴⁹ Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. I жилд. – Тошкент: АСП, 1993. – 125-126-бетлар.

фожиаларни жуда топиб кўрсатиб кетганларки, бу қусурлару камчиликлар билан ҳали кўп курашишга тўғри келади.

Биз ғазал структурасидаги ички ўзгаришлар, асосан, маърифий ва ижтимоий шеърларда намоён бўлганини қайд этган эдик. Юқоридаги шеърлар таҳлили бу фикрнинг исботига хизмат қилади. Мавзу талқинининг маърифий ғазалларда горизонтал кенгайиши, ижтимоий ғазалларда вертикал кенгайиши ғазал ҳажмининг катталашувиغا олиб келди. Катта ҳажмли шеърларда монорифмани сақлашнинг қийинлиги, катта ҳажмли шеърлар учун маснавий шаклининг қулайлигига қарамасдан, жаид шоирлари ғазал шаклидан фойдаланавердилар. Бу, бизнингча, бир тарафдан анъана билан, ғазалнинг ўтмиш адабиётида «универсал» жанр вазифасини бажарганлиги ва шу боисдан кенг тарқалганлиги билан; иккинчи тарафдан эса ғазал жанрида яккақофия (радибли шеърларда радиф) туфайли фикрни уюштириш, таъкидлаш имкониятининг кенглиги билан боғлиқдир. Аммо мазмундаги ўзгариш, ғазалда ҳаётий воқеа-ҳодисалар туфайли пайдо бўлган ҳиссий кечинмалар изҳоридан кўра шу воқеа-ҳодисалар бевосита қайдининг кенг ўрин олиши, бир шеърда турмуш манзараларининг кўппламли тасвирини беришга интилиш ғазалнинг жанр сифатидаги моҳиятини ҳам ўзгартириб юборди. Бундай шеърларда ғазал жанр эмас, шакл сифатида намоён бўлди.

Ғазал — жади́д шоирлари арузида ҳам энг кенг таркалган жанр бўлиб қолди. ғазал композицияси, бадий-тасвирий тўқимасига хос бўлган анъанавий белгилар асосан ишқий ғазалларда сақланиб қолди. Жади́д шоирлари ошиқона ғазалларнинг кўпгина яхши намуналарини яратдилар, бу ғазалларда поэтик психологик тасвирларга, шеърят тажрибасида кам қаламга олинган ҳолатлар тасвирига дуч келамиз. Жади́д лирикасида анъанавий ишқий мотив, бир тарафдан, баъзан янгича тасвир-тимсолларда, баъзан ўз салафларини пассив такрор этиб талқин этилди; иккинчи тарафдан эса, у халқ жонли тилига, халқона ифода-тимсолларга, ишқий кечинмалар бобида романтикадан реал ҳаётга бир қадар яқинлашгани билан характерланади.

Жади́д шоирлари анъанавий ишқ мотивининг мазмунини кенгайтирдилар. Энди у миллат ишқи, маърифат ишқига айланди. Ишқ мотивининг ижтимоий-маърифий тус олиши лирик образлар, анъанавий рамзий тимсоллар моҳиятининг ҳам ўзгаришига олиб келди.

Анъанавий ишқий мотивнинг ўзгариши изчил равишда соф ижтимоий-маърифий ғазалларнинг кўшлаб яратилишига, бу эса ғазал ички структурасининг ўзгаришига олиб келди. Ишқий ғазаллар асосан 7, 9 байт ҳажмида бўлса, маърифий ва ижтимоий ғазалларнинг ҳажми анча катта. Мавзу талқинининг маърифий ғазалларда горизонталига, ижтимоий ғазалларда вертикалига кенгайиши ғазал ҳажмининг катталашувига сабаб бўлди. ғазал мазмунидаги ўзгариш, унда ҳис-кечинмадан кўра ҳаётий воқеа-ҳодисаларнинг бевосита тасвир этилиши ғазалнинг жанр сифатидаги моҳиятини ўзгартириб юборди. Бундай шеърларда ғазал жанр сифатида эмас, шакл сифатида намоён бўлди.

Жади́длар адабиёти майдонга чиққан даврда бир тарафдан ҳали анъаналарнинг барқарорлиги мувашшаҳ, таърих, ғазали зебофия каби шаклнинг диққат марказида

туришини талаб қиладиган адабий шакллarning сақланиб қолишига сабаб бўлган бўлса, янгилиниш жараёни вази ва қофия билан бир каторда жанрга ҳам, анъанавий рамкаларга ҳам ижодий ёндашишга олиб келди. Умуман, бу давр шоирлари жанрлар масаласига эркин ёндашдилар. Кўпроқ мавзунинг кенг талқинига асосланган жанрлар истеъмолда бўлди; мазмундаги ўзгаришлар жанрлар трансформацияси жараёнини кучайтирди; эски жанр қолиплари ўзгариб, шеърый жанрларда «универсаллашув» жараёни бошланди.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
Жадид адабиётида ишқий ғазаллар	4
Ижтимоий ва маърифий ғазаллар	19

Рисола Бухоро давлат университетининг илмий техник кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: М.Содиқова

Нашриёт рақами: М-27 Босишга рухсат этилди 12.04.05. Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{16}$ Офсет босма. Офсет қоғоз. Ҳисоб-нашриёт Т. 1,55 шартли босма т. 2. 42-бюртма. 500 нусхада. Келишилган нархда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, академик Я.Фуломов кўчаси, 70.

Босмахона манзили: Фан ва технологиялар марказининг босмахонасида чоп этилди. Тошкент ш., Олмазор кўчаси, 171-уй.